

تحلیل محتوای کتاب‌های خاطرات رزمندگان دفاع مقدس آذربایجان شرقی با تاکید بر شناسایی ارزش‌های برجسته شده

محمود عسگری^۱
محمد رضا رسولی^۲

تاریخ دریافت مقاله: ۱۳۹۶/۳/۱۷

تاریخ پذیرش نهایی مقاله: ۱۳۹۶/۵/۲۴

چکیده

در دوره معاصر یکی از حوادثی که بر زبان و محتوای شعر فارسی اثر گذاشت، جنگ ایران و عراق در شهریور ۱۳۵۹ بود. ادیبان و شاعران متعهد این سرزمین تمام هنر و استعداد خود را در آفرینش حماسه‌های این دوره به کار گرفتند و به عرصه تماشا گذاشتند و با تلاش آنان، ادبیاتی ایجاد شد که به ادبیات دفاع مقدس معروف است. ادبیات دفاع مقدس یکی از شاخه‌های اصلی ادبیات انقلاب اسلامی بوده که شایسته و نیازمند مطالعه جدی به ویژه توسط نسل جوان اهل تحقیق و پژوهش است. روش مورد استفاده برای تحلیل مضامین یا ارزش‌های برجسته دفاع مقدس، توصیفی از نوع تحلیل محتوا با به کارگیری روش آنتروپی شانون بود. نتایج تحقیق نشان می‌دهد که میزان توجه به ارزش‌های برجسته دفاع مقدس در کتاب (کمی موجی هستم) ۳/۰۷ درصد و (لشگر خوبان) با ۳۷/۸۵ درصد به ترتیب کمترین و بیشترین فراوانی را در زمینه ارزش‌های برجسته دفاع مقدس به خود اختصاص دادند. هم‌چنین نتایج تحقیق نشان داد که از بین ارزش‌های مطرح شده، بیشترین ضریب اهمیت برای ارزش مسئولیت‌پذیری فرماندهان (۰/۰۷۴) و کمترین ضریب اهمیت برای صمیمیت و همکاری (۰/۰۳۰)، شوخی و طنز (۰/۰۳۱) و سرکشی به خانواده شهدا (۰/۰۳۸) می‌باشد.

واژگان کلیدی: دفاع مقدس، ارزش‌ها، خاطرات رزمندگان دفاع مقدس.

۱. کارشناسی ارشد علوم ارتباطات اجتماعی، واحد تبریز، دانشگاه آزاد اسلامی؛ تبریز- ایران.

۲. گروه علوم ارتباطات اجتماعی، واحد تهران مرکزی، دانشگاه آزاد اسلامی؛ تهران- ایران (نویسنده مسئول).

مقدمه

تاریخ پیدایش جنگ‌ها، همزاد هبوط انسان در زمین است. جنگ از رویدادهای مهم بشری است که تمامی جوامع را در طول تاریخ بشر دستخوش تغییرات جدی و بعضاً نابودی کامل نموده است. از آن جا که جنگ، یک رویداد نظامی، اقتصادی و اجتماعی مهم در یک جامعه محسوب می‌شود، در تولیدات فرهنگی آن جامعه بازتاب می‌یابد و تأثیر خود را در ذهنیت انسان‌ها می‌گذارد (بخشی و بستان، ۱۳۹۳: ۴۸).

در هشت سال دفاع مقدس، امت مسلمان و شهیدپرور ایران حماسه‌های بزرگی از پایداری، جانفشانی، دلیری و رزم‌آوری، ایمان و اعتقاد را آفرید. تاریخ این نبرد بزرگ با رمز مقاومت، ایثار و پیروزی رزمندگان و ایثارگران نستوهی نوشته شده که با قلبی سرشار از عشق به خدا به جمع رزمندگان اسلام پیوسته و با ایمانی راسخ به مقابله با سهمگین‌ترین سلاح‌های دشمن رفته و با نثار خون خود، ماندگارترین میراث دفاع مقدس را به یادگار گذاشته‌اند. شهداء و ایثارگران دفاع مقدس، چشم و چراغ و مایه امن و فراغ ما هستند. نقل‌گفته‌های این عزیزان و ترسیم زوایای وجودی و اخلاقی شهداء و ایثارگران دفاع مقدس که از گران‌بهاترین میراث معنوی نظام مقدس جمهوری اسلامی برای آیندگان می‌باشند از ضروریات بنیادین امروزی شمار به می‌رود. به دیگر تعبیر، اینان در دوران هشت سال دفاع مقدس، علاوه بر دفاع از سنگرهای ایدئولوژیک، با حضور مستمر و ایثارگرانه خود در میادین عزت و شرف، رسالت جهاد و شهادت خود را نیز به بهترین وجه به انجام رسانیدند. حق عظیم آن عزیزان، بر ما آن است که فرهنگ ایثار و شهادت و ارزش مجاهدت در راه خدا برای همه تبیین شود و آن آرمان‌ها و اصولی که عزیزان ما به خاطر آن خود را فدا کردند، در زندگی ما به تحقق نزدیک شود. با نگاهی دیگر می‌توان گفت، شهید و شهادت برای یک ملت، وسیله حرکت و مقدمه پیروزی است و محدود به ملت خاصی نیست، بلکه هر جامعه‌ای که در جهت اهداف عالی الهی گام بردارد و از خود بگذرد، آن اجتماع پیروز و سربلند است (صالحی عمران و همکاران، ۱۳۹۴: ۲۱۲).

از این رو، یاد شهداء و ایثارگران، یادبود ارزش‌های انسانی است و گرامی‌داشت آنان، تجلیل از برترین خصال بشری و باعث تدوام حرکت انقلاب است. اگر فداکاری و ایثار شهدا و رزمندگان دفاع مقدس نبود؛ امنیت، آزادی و استقلال کشور از میان می‌رفت. بنابراین پاسداری از خون شهدا و ایثارگری رزمندگان هشت سال دفاع مقدس و زنده نگه داشتن نام و یاد آن‌ها وظیفه‌ای انسانی و ملی است. در دنیای متغیر امروزی که عصر "انفجار اطلاعات" لقب گرفته است و در زمانه‌ای که مرزهای جغرافیایی معنا و مفهوم پیشین خود را در ساختار جدیدی از معرفت و تحول مبنایی در حیات بشری، رفته رفته از دست می‌دهد و اقتدار ملی هر کشور در بعد فرهنگی آن جلوه و ظهور می‌یابد، پاسداری از ارزش‌های فرهنگی منجمله فرهنگ ایثار و شهادت و عناصر متشکله آن یعنی رزمندگان و آرمان‌های‌شان نیازمند رویکردی واقع‌بینانه

و استراتژیک خواهد بود. با درک این مهم که زیر ساخت‌های فکری هر جامعه‌ای نشأت گرفته از فرهنگ حاکم بر آن جامعه است و مقوله فرهنگ رابطه مستقیمی با زیرساخت‌های جامعه دارد. بنابراین، برای تغییر در حاکمیت هر جامعه‌ای ابتدا باید از تغییر فرهنگ حاکم بر آن جامعه شروع گردد که در این برهه از زمان، دشمنان نظام با درک این مهم و برای نیل به اهداف خود، تهاجم به نظام‌های فرهنگی و به ویژه فرهنگ ایثار و شهادت و کم‌رنگ کردن فلسفه جهاد را سرلوحه سیاست‌های توسعه‌طلبانه خود قرار داده‌اند(همان).

در این میان، رسالت همه نهادهای فرهنگی باید با هر وسیله و ابزار، از مجموعه معنوی دفاع مقدس، که بخشی از تاریخ، فرهنگ و سلوک اجتماعی جامعه ایرانی است، صیانت و پاسداری کند(همان: ۲۱۳). همان‌طور اشاره شد، پدیده جنگ تحمیلی هشت ساله، بزرگ‌ترین رویداد کشور ما در طول سه دهه اخیر به حساب می‌آید. این جنگ با جوهره تدافعی و آزادی‌خواهانه، تأثیرات شگفت‌آوری بر جوانب گوناگون زندگی اجتماعی، سیاسی، مذهبی، فرهنگی، ادبی و حتی شخصی مردمان این مرز و بوم بر جای نهاد. شمار زیادی از خیل شهدا در دوران دفاع مقدس را رادمردانی تشکیل می‌دهند که در رسته‌های پشتیبانی خدمات رزم مشغول به خدمت بوده‌اند. به ویژه رسته‌هایی هم‌چون بهداری که گستره فعالیت آن از خط مقدم نبرد تا بیمارستان‌های عقبه و حتی منازل و آسایشگاه‌های جانبازان تداوم یافته و طیف‌های مختلفی از امدادگر و راننده آمبولانس تا پزشک و پرستار و متخصص در آن ایفای نقش می‌نمودند(علیاری و همکاران، ۱۳۹۴: ۱۷۲).

آخرین جنگی که در ایران رخ داده است، باعناوینی چون «جنگ تحمیلی» یا «دفاع مقدس» مشخص می‌شود که بیانگر تدافعی بودن این جنگ می‌باشد و هم‌چون سایر جنگ‌ها در آثار هنری مختلف و از جمله سینما بروز و ظهور داشته است(بخشی و بستان، ۱۳۹۳: ۴۸).

در همان روزهای اولیه جنگ، هنرمندان، شاعران و نویسندگان هم برای این که از قطار مدافعان کشور عقب نمانند، دست به کار شدند که حرکت مقدس ایشان منجر به پدیدار شدن ناب‌ترین آثار هنری و ادبی شد که خود به خود می‌تواند بخش مهمی از تاریخ هنر و ادبیات این مرز و بوم را به خود اختصاص دهد. از دل خود جنگ و چه بسا از میان سنگرهای خط مقدم، ادبیاتی ظهور کرد که از آن تحت عناوینی چون «ادبیات جنگ» و «شعر مقاومت» یاد می‌کردند. البته ناگفته نماند پس از پذیرش قطعنامه ۵۹۸ سازمان ملل و برقراری آتش بس، این نوع ادبی برای آن که ماندگار بماند، بیشتر با نام «ادبیات دفاع مقدس» باقی ماند(خوردچشم، ۱۳۸۸: ۱).

دوران دفاع مقدس، از پربرترین دهه‌های تاریخی ایران است. تأثیر شگرف انقلاب، جنگ و دفاع، در ادبیات داستانی این دوران شاخصه‌های ممتاز و برجسته‌ای را به آن بخشیده است؛ به گونه‌ای که می‌توان به یقین اذعان کرد ادبیات داستانی دوران دفاع مقدس و پس از آن، چه به حیث کمی و چه به حیث کیفی، فاصله چندانی با دیگر آثار برجسته داستانی ایران ندارد. داستان‌های کوتاه، آرام آرام مسیر تعالی و

تکامل را پیموند و به مدد تجربه و دانش، نویسندگان بعضاً، آثاری را آفریدند که در عرصه ادبیات داستانی ایران، صرف نظر از موضوع، سالیان سال همواره خواهد درخشید. ادبیات داستانی دفاع مقدس، با همه گستردگی و تنوع، در شالوده و شکل و شاخصه‌های فنی، در حدود سی سال داستان‌نویسی، بسیار نزدیک به یکدیگر است.

در این میان، آشناسازی دانش‌آموزان با گنجینه‌های دفاع مقدس به ویژه ابعاد شخصیتی و رفتاری شهدا و ایثارگران دفاع مقدس اهمیت زیادی برای جامعه دارد؛ زیرا بازتاب این آشنایی و شناخت عمیق و اصولی از شهدا و رزمندگان، جامعه را از تأثیرات روحیه مثبت از خود گذشتگی برخوردار می‌کند و امکان بهره‌مندی از ذخایر و آثار وجودی شهدا و رزمندگان دفاع مقدس میسر می‌گردد و باعث تداوم دینی و ملی جامعه اسلامی- ایرانی و ارزش‌های انقلاب خواهد شد. به تعبیری دیگر، با معرفی و شناساندن کامل ابعاد وجودی شهدا و ایثارگران دفاع مقدس، نمونه رفتار و کردار مطلوب در معرض دید فراگیر قرار می‌گیرد و موقعیت او را دگرگون می‌کند و همین امر حالت نیکویی و پیروی را در دانش‌آموز بیدار می‌کند و مقدمه رشد و گسترش فرهنگ ایثار و شهادت را در جامعه فراهم می‌آورد (صالحی عمران و همکاران، ۱۳۹۴: ۲۱۳).

بیان مساله

تاریخ پیدایش جنگ‌ها، همزاد هبوط انسان در زمین است. جنگ از رویدادهای مهم بشری است که تمامی جوامع را در طول تاریخ بشر دستخوش تغییرات جدی و بعضاً نابودی کامل نموده است. از آن جا که جنگ یک رویداد اقتصادی و اجتماعی مهم در یک جامعه محسوب می‌شود، در تولیدات فرهنگی آن جامعه بازتاب می‌یابد و تأثیر خود را در ذهنیت انسان‌ها می‌گذارد. از جمله تولیدات فرهنگی پر اهمیت جامعه، تولیدات هنری است که می‌تواند نمایانگر باورها، ارزش‌ها و دیدگاه‌های مردم یک جامعه نسبت به امور مختلف و به همین سان شکل دهنده آن‌ها نیز باشد. بنابراین می‌توان انتظار داشت که جنگ- های یک ملت در تولیدات هنری آن جامعه اعم از ادبیات، نقاشی، موسیقی، تئاتر و سینما جلوه‌گر شود که البته این امر در طول تاریخ خود را در حماسه‌ها و سایر آثار ادبی و هنری هر ملتی نشان داده است. از سوی دیگر، صرف آمادگی مادی و عینی برای حفظ جامعه در مقابل رخدادهایی چون جنگ کافی نیست، بلکه آمادگی ذهنی و روحی انسان‌ها برای مقابله با آن حائز اهمیت است. افراد جامعه بایستی آمادگی ایثار و از خودگذشتگی در مواقع بحرانی برای حفظ کلیت جامعه از گزند این حوادث را داشته باشند. احیاء و زنده نگاه داشتن ارزش‌ها، نیازمند یادآوری و تأکید اجتماعی بر آن‌هاست و این امر جز با اهتمام رسانه‌های ارتباطی در جامعه انجام نمی‌گیرد. از میان رسانه‌های ارتباطی، کتاب به دلیل ماندگاری، تأثیرگذاری قدرتمندی بر اذهان مخاطبان خود دارد، از این رو کتبی که در این حوزه تدوین می‌شوند، در ترویج فرهنگ ایثار در جامعه نقش به‌سزایی دارند (بخشی و بستان، ۱۳۹۱: ۴۸).

اقبال مخاطب از این کتب در سال‌های اخیر و تقریباً مقام رهبری بر این کتاب‌ها که نویسندگان مشهورترین آن‌ها رزمندگان آذربایجان اغلب نوبت انتشار آن‌ها دو رقمی شده است موجب شده است که ارزش‌های برجسته شده در این کتب‌ها از اهمیت فراوانی برخوردار شود، لذا سوال اصلی تحقیق حاضر عبارت خواهد بود از:

در کتب خاطرات رزمندگان دفاع مقدس استان آذربایجان شرقی کدام ارزش‌ها برجسته شده‌اند؟

اهمیت موضوع

در برخی از کشورها که گذشته‌های افتخارآمیزی داشته‌اند، استعمار ضمن از بین بردن یا غارت آثار پیشینیان آن‌ها؛ حتی رسم‌الخط آنان را نیز تغییر داده است تا بتوانند تفکرات خود را به مردم آنان بقبولانند و منابع آنان را غارت کند. این مسئله در کشورهای آفریقایی زیاد به چشم می‌خورد؛ بسیاری از این کشورها زبان، رسم‌الخط، فرهنگ و هویت گذشته خود را کاملاً از دست داده، فرانسوی یا انگلیسی زبان شده‌اند (محمدیاران، ۱۳۹۰: ۲۶۹).

انقلاب اسلامی که خواهان بازگشت به اسلام اصیل بود برای استعمارگران زلزله‌ای بنیان‌کن پدید آورد و سونامی این زلزله تمامی کشورها و ملت‌های مستضعف دنیا را در بر گرفت و آنان را متوجه این تفکر رهایی‌بخش نمود (همان: ۲۷۰-۲۶۹).

استعمارگران و صاحبان سرمایه که خون ملت‌ها را می‌مکیدند، برای از پا درآوردن انقلاب نو پای اسلامی که الهام‌بخش ملت‌های آزادیخواه شد، انواع توطئه‌ها را تدارک دیدند تا این تفکر عالمگیر نشود. از جمله این توطئه‌ها جنگ تحمیلی بود اما جوانانی پرشور و دست از جان شسته به خط مقدم جبهه‌ها رفته و با نثار جان خود این تفکر الهام‌بخش را زنده نگه داشتند. این جوانان در بین مردم زندگی می‌کردند اما شهادت آنان رمزی شنیدنی است و داستانی آموزنده دارد (همان: ۲۷۰).

امروز، وجود نوعی شکاف بین نسل اول انقلاب و جنگ، با نسل فعلی، موجب شده است تا جوانان پاک و باهوش فعلی تقریباً از سرداران و شهدای جنگ و انقلاب اسلامی کمتر اطلاع داشته باشند (همان). از مزیت‌هایی که می‌تواند ادبیات دفاع مقدس در تاریخ شکوهمند انقلاب اسلامی داشته باشد مزیت «سندسازی» است که امروزه ادبیات علاوه بر جذب مخاطبین خود و اقناع نویسندگان و پر کردن اوقات فراغت خوانندگان و فعال نمودن زمینه‌های فرهنگی و هنری می‌تواند به عنوان سندی غیرقابل انکار از ادبیات و تاریخ این کشور برای آیندگان باقی بماند. آیندگان می‌توانند حسب علاقه و اشتیاق و نیاز خود از آن بهره‌جویند و مطالب مفیدی را از آن استخراج نمایند و یا الگو بگیرند. از آن جایی که نویسندگان ادبیات دفاع مقدس عمدتاً خود در کوران حوادث جبهه و جنگ قرار گرفته‌اند و از شمیم کوی یار نفس کشیده‌اند کمتر دچار لغزش و تحریفات گردیده‌اند، حتی اگر در بیان و قدرت انتقال پیام و استفاده بهینه از خلاقیت‌های به کارگیری از کلمات و ماجراها قصوری کم و بیش داشته‌اند، در بیان مفاهیم صادق بوده‌اند.

از این روست که ما بر تارک ادبیات ایران، دفاع مقدس را مانند برگ زرینی در تاریخ می‌بینیم که همانند گوهر درخشانی در ادبیات حماسی، ادبیات نمایشی، ادبیات عرفانی، ادبیات انتقادی، ادبیات توصیفی می‌درخشد و جریان‌های فکری و اندیشه‌ای را متأثر از آن می‌دانیم. این تأثیرگذاری با واژه‌های بی‌جان در ادبیات، جان تازه‌ای در روح و جان آدمیان دمانده است (فرخی، ۱۳۹۱: ۱).

بررسی این ادبیات که تنها چند دهه از عمر آن می‌گذرد از جمله راهکارهای مهم و تأثیرگذار در شناخت آن است. دفاع مقدس به ادبیات فارسی، پویایی، سمت و سو و معنویت دو چندان بخشید و در تغییر ذهنیت و جهان‌بینی شاعران و ادیبان اثرگذار بود. نوشته‌ها و سروده‌های دفاع مقدس به طور عام در گزینش کلمات بنا به مصالح مختلفی چون دیدگاه‌های مذهبی، تاریخی و انقلابی، و دیدگاه ادبی، جلوه‌گاهی از تلون واژه‌ها و اصطلاحاتند (محمودی و همکاران، ۱۳۹۳: ۱).

هدف تحقیق

تعیین ارزش‌هایی که در کتب خاطرات رزمندگان دفاع مقدس استان آذربایجان شرقی برجسته شده‌اند.

سوال تحقیق

در کتب خاطرات رزمندگان دفاع مقدس استان آذربایجان شرقی کدام ارزش‌ها برجسته شده‌اند؟

پیشینه تحقیق

یافته‌های تحقیق بخشی و بستان (۱۳۹۱)، با عنوان تحلیل محتوای جلوه‌های ایثار در سینمای دفاع مقدس طی سال‌های ۱۳۶۰ تا ۱۳۸۶ حاکی از فزونی جلوه‌های انفرادی، مردانه و نام‌های دینی به نسبت جلوه‌های جمعی، زنانه و نام‌های غیر دینی در بین کنشگران ایثار گر است (بخشی و بستان، ۱۳۹۱: ۴۷). یافته‌های تحقیق علیاری و دیگران (۱۳۹۴)، با عنوان تبیین تجربه‌ها و خاطرات معنوی کارکنان بهداشت و درمان در دفاع مقدس به روش تحلیل محتوای کیفی تجمیعی نشان می‌دهد که مقوله‌های برجسته شده در این خاطرات عبارتند از: ایثار، از خود گذشتگی، انقلاب درونی، خلوص نیت، امدادهای غیبی، صمیمیت و همکاری (علیاری و دیگران، ۱۳۹۴: ۱۷۱).

هم‌چنین یافته‌های تحقیق شهرکی‌پور (۱۳۹۲)، با عنوان بررسی محتوای کتب درسی دوره راهنمایی تحصیلی در گسترش فرهنگ ایثار و شهادت حاکی از آن است که محتوای کتب درسی دوره راهنمایی در درونی نمودن فرهنگ ایثار و شهادت، افزایش اعتقاد دانش‌آموزان به ارزش‌های دفاع مقدس، احترام به افسار ایثارگران (جانبازان، آزادگان و خانواده شاهد)، آشنایی دانش‌آموزان و ویژگی‌های شهدای دانش‌آموز و تبلیغ و ترویج ارزش‌های دفاع مقدس نقش داشته است (شهرکی‌پور، ۱۳۹۲: ۹۷).

سبحانی‌نژاد و همکاران (۱۳۸۶)، در تحقیقی با عنوان مفاهیم دفاع مقدس در کتاب‌های درسی دوره ابتدایی و راهنمایی به این نتایج دست یافتند که در کتاب‌های فارسی بیشترین و در کتاب‌های تاریخ کمترین توجه به مفاهیم دفاع مقدس شده است. همچنین نتایج نشان داد که به مفاهیم خودکفایی و خلاقیت در دفاع مقدس هیچ‌گونه توجهی نشده است.

صباغیان در پژوهشی تحت عنوان "معلم، دفاع مقدس و کتب درسی" به بررسی میزان اهمیت و به کارگیری مفاهیم، اصطلاحات، اشعار و مسائل مربوط به دفاع مقدس در کتاب‌های درسی دوره‌های مختلف تحصیلی پرداخته و نشان داده است که در اکثر کتاب‌های درسی یا به دفاع مقدس پرداخته نشده است یا اگر از آن سخن به میان آمده، بسیار اندک، شتابزده و غیر علمی بوده است.

چیستی ادبیات دفاع مقدس

ادبیات، در تاریخ هر ملتی می‌تواند بیانگر حقایق، رخدادها، رویدادها، خوشی‌ها و ناخوشی‌ها و حماسه‌های انکارناپذیری باشد که اگر عنایت و توجه ویژه ادیبان و فرهیختگان عصر خود را در بر داشته باشد دارای وجوه شاخصی در اعصار دیگر می‌گردد. چشم‌انداز و برداشت و نگاه هر نویسنده‌ای در متون ادبی، برآیند نوینی است که او از حماسه‌ها، احساسات و جریان‌های زندگی پیرامونی خود دارد، هر چه قدر این نگاه زلال‌تر و شفاف‌تر باشد به خوبی می‌تواند جریانات فکری جامعه خود را بسازد، در قالب آثاری مانا و ماندگار قرار دهد. آثاری چون شعر، قصه، رمان، نمایشنامه، فیلمنامه و سایر آثار ادبی را به ارمغان گذارد. اگر فرصت‌ها مجال پرداختن به پدیده‌های مهم و بزرگ را به نویسنده ندهد، نویسنده می‌تواند با انتخاب اجزایی از یک پدیده بزرگ شاهکاری بزرگ خلق کند و زندگی پیرامونی خود را با الهام از پدیده‌های مهم آن چنان ترسیم نماید که حماسه‌ای از کلمات بسازد. در ادبیات، نویسنده قادر خواهد بود با استخدام کلمات بیانگر حوادث، رویدادها، احساسات گردد و جان پیام را به مخاطبان با شیوه‌ها و ابزارهای مورد دلخواه انتقال دهد (فرخی، ۱۳۹۱: ۱).

یکی از پدیده‌های مهمی که فکر و ذهن نویسندگان معاصر را به خود معطوف داشته و خالق نوعی ادبیات در میهن اسلامی مان گردید، پدیده‌ای به نام «دفاع مقدس» است که از سال ۱۳۵۹ تا ۱۳۶۷ رخ داده است (همان). در واقع، مقارن با جنگ تحمیلی، نوعی از ادبیات داستانی با عنوان «ادبیات دفاع مقدس» یا «ادبیات جنگ» ظهور کرد و نویسندگان زیادی وارد این عرصه شدند. در اولین ماه‌های شروع جنگ سیزده عنوان کتاب درباره جنگ منتشر شد که هفت کتاب آن داستان بود. حسین میرعابدینی از صاحب‌نظران این حوزه محسن مخملباف، عبدالحی شماسی و سیروس طاهباز را از نویسندگان داستان‌های جنگ می‌داند. آثار دوره آغازین این جنبش نشان از تفوق محتوا بر ساختار داشت، اما به مرور تناسبی بین آن دو به وجود آمد و هرچه به زمان حال نزدیک‌تر می‌شویم، آثار قالب و فرم بر محتوا برتری می‌یابد (صمصام و گل‌پرور، ۱۳۹۵: ۱۵۰).

پدیده دفاع مقدس صرف نظر از این که می‌تواند به تنهایی کتاب قطوری از دایرةالمعارف انقلاب اسلامی باشد و به عنوان زیر مجموعه‌ای از آن قرار گیرد، اما دارای آن چنان غنا، شور، نشاط، بالندگی، حوادث، رویدادها و رخدادهای عبرت‌آموز تاریخی، اسلامی و انسانی است که خود به عنوان یک جریان فکری در ادبیات جا باز نموده و در تقسیم‌بندی ادبیات معاصر ما برای آن نوعی امتیاز و برجستگی‌ها قائل شده‌ایم. لذا اینک ادبیات دفاع مقدس در همه زمینه‌ها از جمله شعر، داستان، رمان، نمایشنامه، فیلمنامه، قطعات ادبی، مقالات تحلیلی، توصیفی، تمثیلی، انتقادی و غیره حرف‌های تازه‌ای برای گفتن دارد که در کمتر پدیده‌ای این گستردگی را می‌بینیم (فرخی، ۱۳۹۱: ۱).

جنگ ایران و عراق (دفاع مقدس) یکی از بهترین نمونه‌های ایثار و شهادت است که ادبیات پایداری در آن جلوه‌ای بارز یافت. ادبیات پایداری به آن نوع ادبیات، شعر، قصه، رمان، تئاتر و نمایش گفته می‌شود که حول محور مبارزه انسان با بیدادگری و ستم است و به صورت اثری ماندگار و قابل انتقال در ذهن انسان‌ها به یادگار می‌ماند. ادبیات دفاع مقدس شاخه‌ای از حوزه ادبیات پایداری است که به صورت شعر، نمایش‌نامه، داستان، گزارش، وصیت‌نامه، روایت (مانند کارهای شهید آوینی) و سایر گونه‌های ادبی خلق شده است. از نگاه جامعه‌شناختی، ادبیات مذکور مختص بزرگسالان نیست، بلکه ادبیات کودکان و نوجوانان نیز باید حاوی مضامینی در این عرصه باشد. ادبیات جنگ شامل آن دسته آثاری است که هم مستقیماً به توصیف جنگ می‌پردازند و هم آن دسته که غیرمستقیم مسائل مربوط به جنگ را توصیف می‌کنند. دفاع مقدس که سراسر ایثار و شهادت است، سرشار از زمینه‌های سیاسی، اجتماعی، فرهنگی، معنوی و اخلاقی است که در بستر درس‌هایی هم‌چون ادبیات فارسی، دینی، تاریخ و علوم اجتماعی به خوبی می‌توان به آن‌ها پرداخت (رضوی، ۱۳۹۴: ۹۵-۹۴).

ادبیات جنگ شامل آن دسته آثاری است که مستقیماً به توصیف جنگ (رزمندگان، وقایع جنگ، ادوات، فنون، نقشه‌ها و ...) می‌پردازند و هم آن دسته که غیرمستقیم مسائل مربوط به جنگ (مهاجرت، بمباران شهرها، مسائل پشت جبهه، ترغیب افراد به حضور در جنگ، خانواده رزمندگان و ...) را توصیف می‌کنند. در ایران می‌توان به آثار افرادی هم‌چون امین‌پور، آهنگران، شهید آوینی و در دنیا می‌توان به تولستوی با اثر جنگ و صلح یا استیون کرین آمریکایی با اثر نشان سرخ دلیری یا اریش ماریا ماک‌آلمانی با اثر در جبهه غرب خبری نیست و بسیاری دیگر اشاره نمود. در تاریخ هر قوم ملتی مقاطع بحرانی و سرنوشت‌سازی وجود دارد که گذر، حفظ و نگهداشت موفقیت‌آمیز از آن مستلزم وحدت ملی، مشارکت و حضور بیشتر نیروهای فعال در جامعه است. جنگ ایران و عراق که خود بر روحیه صلح‌طلبانه ایران تأکید می‌کند از آن جمله است. ورود ادبیات دفاع مقدس به عرصه متون آموزشی، به ویژه کتاب‌های درسی دانش‌آموزان، از جمله شیوه‌های مهم اشاعه فرهنگ ایثار و شهادت است. دفاع مقدس که سراسر ایثار و شهادت است، سرشار از زمینه‌های ارزش‌مند سیاسی، اجتماعی، فرهنگی، معنوی و اخلاقی است که در

بستر درسی‌هایی چون ادبیات فارسی، دینی، تاریخ و علوم اجتماعی به خوبی می‌توان به آن‌ها پرداخت (جعفری هرنندی و یزدخواستی، ۱۳۹۳: ۷۴).

اگر نوشته‌ها، سروده‌ها و آثار نویسندگان معاصر را که بیانگر احساسات پاک سرایندگان و نویسندگان آن نسبت به مفاهیمی چون ایثار، دلدادگی و شهادت‌پیشگی حماسه آفرینان دفاع مقدس است بزداییم، به جدّ سوز و شور و لطایف و ظرایف و هنر و زیبایی را از متون ادبی گرفته‌ایم که در آن صورت کلمات، بی‌هویت و سرگردان در الفبای خیال نویسندگان بی‌تفاوت باقی می‌مانند که تأثیری هم در دل مخاطبان نخواهند داشت. در مجموع در ادبیات دفاع مقدس، شعر دفاع مقدس پیشتاز تمامی زمینه‌های ادبی دفاع مقدس است که هم در محتوا و هم در تکنیک حرف‌هایی برای گفتن داشته است و یک سر و گردن از سایر موضوعات ادبی دفاع مقدس بالاتر است (فرخی، ۱۳۹۱: ۱).

تردیدی وجود ندارد که دو پدیده همزمان، یکی انقلاب اسلامی و تقریباً دیگری دفاع طولانی مدت مردم ایران در دو جنگ داخلی و خارجی زمینه را برای ظهور ادبیات نوینی در تاریخ ایران فراهم آورد. یکی از مسائلی که در بحث تاریخ نگاری ایران معاصر بعد از انقلاب اسلامی وجود دارد این است که مشکل می‌توان بین تاریخ انقلاب و تاریخ جنگ تفکیک قائل شد. با وجود این، مقوله دفاع مقدس را باید رویدادی متفاوت در تاریخ ایران دانست؛ واقعه‌ای که در قالب یک «نبرد دفاعی پیروز» تجلی کرده و به ظهور ادبیات حماسی و گسترش ادبیات مقاومت منجر شده است؛ گو این که پیروزی انقلاب اسلامی نیز در ایجاد این گونه از ادبیات مؤثر بوده است. دفتر ادبیات انقلاب اسلامی و هنر مقاومت حوزه هنری، مرکز اسناد انقلاب اسلامی، مرکز مطالعات و تحقیقات جنگ سپاه پاسداران و بنیاد حفظ آثار و ارزش‌های دفاع مقدس (با دو رویکرد انقلاب و دفاع مقدس) مراکزی جدی هستند که در تقریب ادبیات دفاع مقدس و ادبیات انقلاب اسلامی می‌کوشند. از این مهم‌تر باید به نویسندگان گوناگون و فراوانی اشاره کرد که هنوز نتوانسته‌اند تکلیف خود را با این مسئله روشن سازند و بین انقلاب و دفاع مقدس مرز روشنی را مشخص سازند. این امر شاید ناشی از آن است که بستری که ادبیات انقلاب بر آن بالید همان بستر نظری و اجتماعی‌ای است که ادبیات دفاع مقدس در آن بالیده است. بی‌تردید، دفاع مقدس مردم ایران یکی از پدیده‌های شگرف در تاریخ معاصر ایران دفاعی است که توجه به ماهیت «جنگ پیروز» بودن آن، بر ادبیات تاریخی تأثیر عمیقی گذاشته است. ادبیات شکل گرفته بعد از دفاع مقدس را می‌توان در چهار نوع دسته‌بندی کرد:

- ادبیات پژوهشی- تحلیلی: به ادبیاتی گفته می‌شود که به دنبال پاسخگویی به چستی و چرایی وقایع حادث شده در دفاع مقدس است؛ یعنی تجزیه و تحلیل منطقی حوادث را مدنظر دارد و به عبارت دیگر علل شکل‌گیری حوادث را تبیین می‌کند. اساس این ادبیات، که در مراکز دانشگاهی به عنوان آثار علمی شناخته می‌شود، ارائه فرضیه و اثبات آن براساس داده‌های نظری و عینی موجود است. مرکز تحقیقات جنگ گسترده‌ترین شکل ادبیات پژوهشی را سامان داده و آثار پژوهشی متعددی را منتشر کرده

است که از آن میان می‌توان به کتاب «از خونین‌شهر تا خرمشهر» اشاره کرد. بنیاد حفظ آثار و ارزش‌های دفاع مقدس نیز در این حوزه فعالیت‌هایی انجام داده و دیگر مؤسسات پژوهشی و اشخاص حقیقی نیز در حوزه یاد شده فعال بوده‌اند. «جغرافیای دفاع مقدس»، «ریشه‌های تاریخی اختلافات ایران و عراق»، «تحلیلی بر جنگ تحمیلی عراق علیه ایران»، «تاریخ سیاسی جنگ تحمیلی» و «تجاوز عراق به ایران و موضع‌گیری‌های سازمان ملل» از جمله این آثار است. همچنین آثار دایرة‌المعارف پژوهشی نیز توسط بنیاد حفظ آثار تهیه و چاپ شده است که باید به دایرة‌المعارف جغرافیا، دایرة‌المعارف حقوقی (درحال چاپ)، و دایرة‌المعارف شهدا اشاره کرد (توکلی، ۱۳۹۰: ۴۹).

- ادبیات اسنادی: ادبیات اسنادی ادبیات بسیار در خور توجهی است. ادبیات اسنادی به ادبیاتی می‌گوییم که در آن عمده مباحث براساس مدارک و اسناد سامان می‌یابد و سند در آن حرف اول را می‌زند. در این حوزه، نویسنده چندان در قید فرضیه و نظریه‌پردازی نیست، بلکه درصدد است با ارائه سند، مسئله جدیدی را روشن نماید، یا ذهنیتی را که از گذشته نسبت به موضوعی وجود داشته است تصحیح نماید، تغییر دهد و یا بر صحت آن تأکید نماید. با آن که در این نوع از ادبیات هنوز در آغاز راه هستیم، جریان انتشار اسناد درخصوص دفاع مقدس درحال شکل‌گیری است. کتاب «خرمشهر در اسارت» از جمله آثاری است که با تکیه بر اسناد بر جای مانده از دشمن در خرمشهر، نوشته شده است. «اسناد افتخار» مجموعه نامه‌های مبادله شده فیما بین رئیس‌جمهور وقت ایران، حجت‌الاسلام‌هاشمی رفسنجانی و صدام حسین، رئیس‌جمهور متجاوز عراق، در خصوص مذاکرات صلح است. در عین حال باید گفت که در حال حاضر، سازمان‌ها و مؤسسات مربوط، هنوز در این خصوص تردیدهای اساسی دارند و زمان را برای انتشار همه اسناد مناسب نمی‌بینند، آن مقدار کتاب‌های اسنادی نیز که در پاره‌ای از مؤسسات منتشر می‌شود، با نهایت احتیاط تاریخی و نظامی همراه است (توکلی، ۱۳۹۰: ۵۰).

- ادبیات داستانی: یکی دیگر از وجوه ادبیات معاصر، ادبیات داستانی است. این ادبیات، که بر انواع دیگر ادبیات تقدم زمانی دارد، شکل‌های مختلف، در حوزه‌های دفاع مقدس و شهادت، نگارش یافته و مجموعه‌ای گسترده از ذهنیت تاریخی نسل جدید را در خصوص تاریخ دفاع مقدس شکل داده است. ادبیات داستانی به ادبیاتی گفته می‌شود که در آن ذهنیت تاریخی براساس فرآیند داستانی شکل می‌گیرد. در این ادبیات، نویسنده فارغ از چارچوب‌ها و تنگناهایی از قبیل اسناد، منابع، فرضیه و نظریه، چه در سطح تحلیل و چه در سطح نقل، با استفاده از هنر داستان‌نویسی، اثری بدیع و خلاقانه پدید می‌آورد. در این شیوه، آزادی عمل نویسنده در پردازش داستانی مطلب و بهره‌گیری از واژه‌ها، موجب انتقال سریع‌تر مفاهیم به ذهن خواننده می‌شود. با وجود تأثیرگذاری بسیار زیاد ادبیات داستانی، این نوع ادبیات قابل استناد، از نظر تاریخی، نیست، اما برای انتقال احساس همبستگی و هویت ملی و فداکاری در عرصه دفاع مقدس بسیار در خور ارزش و اعتبار است (همان).

- ادبیات نقلی: در ادبیات نقلی در ایران معاصر، پیوستگی شدیدی میان انقلاب اسلامی و دفاع مقدس وجود دارد. در این میان چندین شکل اساسی از تاریخ نقلی در ایران پدید آمده است. بازشناسی تاریخ نقلی در ویژگی و ساختار آن است. تاریخ نقلی یکی از شیوه‌های معمول و پذیرفته نقل و انتقال مفاهیم مربوط به حوادث و وقایع است و در چند شکل عمومی متصور است که از آن می‌توان به چهار مورد ذیل اشاره کرد:

الف) تاریخ نقلی گزارش نویسی

ب) تاریخ نقلی روز شمار

ج) تاریخ نقلی شخصیت‌شناسی

د) ادبیات خاطره‌ای

یکی دیگر از وجوه بسیار مهم انقلاب و دفاع مقدس در حوزه تاریخ نقلی ادبیات خاطره‌ای است. ادبیات خاطره‌ای به چند گونه اساسی تقسیم می‌شود که عبارت است از:

- ادبیات خاطره‌ای یادداشت روزانه

- ادبیات خاطره‌ای نوشتاری

- ادبیات خاطره‌ای شفاهی

ادبیات خاطره‌ای شفاهی به چند نوع تقسیم می‌شود که عبارت است از:

الف) خاطره شفاهی خام: که عبارت است از خاطراتی که مصاحبه‌گر بدون هر گونه ویرایشی آن را به چاپ می‌رساند و معمولاً با اغلاط و ابهامات بسیار همراه است؛ نظیر مجموعه تاریخ شفاهی ایران دانشگاه هاروارد و مجموعه منتشر شده توسط آن دانشگاه.

ب) خاطره شفاهی ویرایشی: در خاطره شفاهی ویرایشی، نویسنده خاطرات شفاهی را ویرایش می‌کند و ادبیات آن را برای خواندن مهیا می‌سازد. «خاطرات صیاد شیرازی»، «جاده‌های سربی» یا «اسرای جنگی به روایت خاطره»، نمونه‌هایی از این نوع خاطره‌هاست.

ج) خاطرات شفاهی تدوینی: به خاطراتی گفته می‌شود که نویسنده در آن، به دلیل پراکنده‌گویی خاطره‌گو، و بهبود ساختار خاطرات، مطالب خاطره را به شکلی متفاوت از فرایند خاطره‌گویی و اغلب با هدف تسهیل در خواندن و ایجاد کشش در متن تدوین می‌کند. در این میان، خاطرات سرهنگ شهبازی، تحت عنوان «شب‌های بی‌مهتاب» از این دسته از آثار حوزه دفاع مقدس است (توکلی، ۱۳۹۰: ۵۱).

د) خاطرات شفاهی تلفیقی: در این نوع خاطره، نویسندگان و مصاحبه‌گران خاطرات افراد را براساس تقسیم‌بندی مورد نظر خویش تلفیق می‌کنند تا موضوع مورد نظر آن‌ها به دست آید. کتاب «فرمانده من» دفتر ادبیات و هنر مقاومت مجموعه‌ای از خاطرات متفرق افراد درباره فرماندهان دفاع مقدس بوده است. هر چند این اثر شکل ادبیات خاطره شفاهی را به طور جدی و معمول ندارد، اولین نمونه از ادبیات خاطره‌ای تلفیقی می‌باشد. «نبردهای شرق کارون، از منظر فرماندهان» منتشر شده زیر نظر مرکز تحقیقات

جنگ اثر مهم دیگری است که در حوزه ادبیات خاطره شفاهی تلفیقی قرار می‌گیرد. نمونه جالب دیگر از این آثار، کتاب «دسته یک» است که نویسنده در آن اعضای یک دسته را یافته و با تک تک به مصاحبه نشست است. البته ادبیات شفاهی تلفیقی در زندگی‌نامه بسیاری از شهدا نیز به کار گرفته شده است. در آثار مختلفی نظیر «زندگی‌نامه شهید باکری»، «فرهنگ‌نامه جاودانه‌های تاریخ» و ... ادبیات خاطره‌ای شفاهی تلفیقی به طور گسترده به کار گرفته شده است، اما از آن جایی که به صورت زندگی‌نامه منتشر می‌گردند کمتر به عنوان ادبیات خاطره‌ای باز تعریف می‌شوند. نگارنده در تقسیم‌بندی ادبیات تلفیقی دو سبک قائل است که هر دو شیوه و سبک در ایران کاربرد دارد:

۱. ادبیات خاطره شفاهی تلفیقی مبتنی بر خاطرات: در این سبک عموماً از خاطرات شفاهی افراد برای روشن شدن وقایع و مطالب بهره گرفته می‌شود.
۲. ادبیات خاطره شفاهی تلفیقی مبتنی بر ترکیب با اسناد: در این شیوه، خاطری شفاهی افراد مختلف در کنار اسناد باز تعریف می‌شوند؛ شیوه‌ای که در «فرهنگ‌نامه جاودانه‌های تاریخ» به کار رفته و در واقع مصاحبه‌ها و گفت‌وگوها با اسناد تلفیق شده است. این اسناد، گزارش‌های رسمی سپاه پاسداران، پرونده کارگزینی شهدا، وصیت‌نامه‌ها و دست‌نوشته‌ها و سایر اطلاعات آماری معتبر و حتی در نهایت، گزارش شهادت، شناسنامه و بعضی از تصاویر مربوط به آن‌ها را شامل می‌شود؛ امری که اصغر کاظمی در کتاب «دسته یک» به خوبی از آن بهره گرفته است (توکلی، ۱۳۹۰: ۵۲).

رویکردهای ادبیات داستانی جنگ، با تأکید بر داستان‌های انسان محور

مهدی سعیدی و سیده نرگس رضایی کوشیده‌اند در آغاز، داستان‌های نوشته شده با موضوع جنگ‌ها را به گونه‌ای دسته‌بندی کنند و در ادامه، یک گونه از داستان‌ها را طبق دسته‌بندی خود بیشتر تحلیل نمایند. نویسندگان، شکل‌گیری رویکردهای متفاوت به جنگ در داستان‌ها را نتیجه پرسش درباره چرایی نوشتن از جنگ و به تبع آن، تأثیر این پرسش بر چگونگی نوشتن درباره جنگ می‌دانند. «در این میان، گروهی در ستایش از دفاع از میهن و حریم انقلاب اسلامی، مقاومت و پایداری نوشتند؛ برخی صرفاً به بازتاب مصائب جنگ و تأثیر آن بر زندگی مردم و اجتماع پرداختند؛ بعضی در رد یا تشکیک درباره جنگ و مسائل سیاسی آن قلم زدند و نویسندگانی نیز به موضوع انسان در جنگ و انسان برآمده از جنگ توجه کردند». از نظر نویسندگان، رویکردهای اصلی ادبیات جنگ‌ها با توجه به درون مایه داستان‌ها و نوع شخصیت‌پردازی در آن‌ها، چهار تاست: ۱. داستان‌های ارزشی محور، ۲. داستان‌های جامعه محور، ۳. داستان‌های انتقاد محور، ۴. داستان‌های انسان محور (ستاری، ۱۳۸۹: ۸۳).

ادبیات انقلاب اسلامی و نکاتی درباره آن

- خاتمی کوشیده است نویسندگان سه دهه اخیر را به سه دسته تقسیم کند:
- گروهی که نویسندگی آن‌ها پیش از انقلاب شروع شده که شهرت و آوازه خود و آثار برجسته‌شان مربوط به پیش از انقلاب است و بعضی دیگر، شهرت و آثار برترشان را در دوره پس از پیروزی انقلاب کسب کرده‌اند.
  - گروه دیگر، پیش از انقلاب نام و نشانی نداشتند و در حالی و هوای انقلاب پرورش یافته و آثاری خلق کرده‌اند.
  - گروهی که با انقلاب اسلامی متولد شده و با انقلاب بالیده‌اند.
- عمده تأکید نویسنده در این مقاله، داوری درباره داستان‌های نویسندگان گروه سوم است.

برخی از محوری‌ترین شاخصه‌ها در ادبیات دفاع مقدس شخصیت

بسیاری از منتقدین و صاحب‌نظران، شخصیت را مهم‌ترین عنصر داستانی می‌دانند. برخی از شاخص‌ترین محورها عبارتند از: جنسیت شخصیت‌ها، تعدد شخصیت‌ها، حقیقت‌مانندی شخصیت‌ها، توصیف شخصیت‌ها و نحوه شخصیت‌پردازی، پویایی و ایستایی شخصیت‌ها، مطلق‌گرایی در ترسیم شخصیت‌ها و نقش و کارکرد شخصیت‌های داستان (صمصام و گل‌پرور، ۱۳۹۵، ۱۵۱).

پیرنگ

فورستر، داستان را نقل رشته‌ای حوادث، برحسب توالی زمان و پیرنگ را نقل حوادث بر اساس موجبیت و روابط علت و معلول می‌داند. پیرنگ یا طرح داستانی، یکی از کلیدی‌ترین عناصر داستانی، برای ارزیابی و ارزش‌گذاری بسیاری از داستان‌هاست. نویسنده هوش‌مند، هیچ‌گاه داستان را برپایه حوادث خلق‌الساعه نمی‌چیند و سعی می‌کند هر حادثه داستانی را با پیشینه‌علی آن همراه سازد. روایت داستان، پیرنگ باید انسجام داشته باشد و منطقی و استوار به نظر برسد. داستان‌های دفاع مقدس، از منظر پیرنگ و عناصر تشکیل‌دهنده آن وضعیت‌های متفاوتی دارند. برخی بسیار ساده و زودپای و برخی ساختار پیچیده‌تری دارند. داستان‌های مورد ارزیابی ما عمدتاً پیرنگ خطی دارند و کمتر از پیرنگ‌های غیرمنظم و غیرخطی، بهره می‌برند و نویسنده در اکثر داستان‌ها، با رعایت ترتیب روایت از ابتدا تا انتها، سعی دارد داستان را در مسیر مشخصی دنبال کند. این نوع رویکرد، عمدتاً در داستان‌های دهه‌های گذشته، بیشتر مشهود است. در داستان‌های دهه هشتاد، اگرچه این‌گونه روایت‌های داستانی و پیرنگ‌های خطی تداوم دارد اما برخی آثار نیز خلق می‌شود که پیرنگ‌های غیرخطی و چند بعدی دارند و خواننده در جریان روایت داستان، میان گذشته و حال پیوندهای استواری می‌یابد. مهم‌ترین و برجسته‌ترین نکته‌ای که در

ساختار پیرنگ و اجزای آن نمود متفاوتی دارد، توجه جدی نویسندگان، به کشمکش‌های درونی و ذهنی قهرمانان داستان است. داستان‌های کوتاه جنگی، اگرچه توقع می‌رود مخاصمه و کشمکش فیزیکی و جسمانی بیشتری داشته باشد؛ اما آن‌چه مشهود است و به عنوان یک شاخصه، آن است که نویسندگان، بیشتر سعی کرده‌اند درگیری‌های ذهنی و درونی قهرمانان داستان‌ها را طرح کنند و ابعاد مختلف آن را تحلیل نمایند. در این داستان‌ها، بخشی از کشمکش‌های درونی شخصیت‌ها، به نوستالژی و آسیب‌هایی که از آن دوران دیده‌اند، برمی‌گردد و بخش دیگر نیز، ناشی از عدم درک صحیح افراد جامعه، از شرایط افراد درگیر با جنگ و آسیب‌های آن است. داستان‌هایی که دارای پیرنگ باز هستند، اگرچه بسیار اندکند، اما گیرایی آن‌ها بالاتر است. این دست از داستان‌ها، بیشتر در آثار متأخرین دیده می‌شود. نویسندگان این نوع پیرنگ‌های داستانی، همواره در داستان تلاش می‌کنند تا ذهن مخاطب را مدت‌ها با آن‌چه نوشته‌اند، درگیر کنند (صمصام و گل‌پرور، ۱۳۹۵: ۱۶۰-۱۵۹).

درونمایه

درونمایه یا مضمون، جهت‌گیری نویسنده را به زندگی و به طور اخص موضوع داستان نشان می‌دهد. از این رو نویسنده می‌تواند زندگی را زشت، زیبا، پوچ، بامعنا، هدف‌مند، بی‌هدف، یأس‌آور، امیدوارکننده، بی‌نیاز، بی‌سامان یا سامان‌مند نشان دهد. از اصلی‌ترین عناصری که داستان‌های جنگ و دفاع مقدس را از دیگر داستان‌ها متمایز می‌کند، درونمایه است. براساس این نگرش ایدئولوژیکی و ارزشی به داستان‌ها، درونمایه بسیاری از آن‌ها، مشترک است. نویسندگان با پیش رو داشتن مفاهیم اخلاقی و تعلیمی مثل شهادت‌طلبی، ایثارگری، رشادت و جانبازی و مفاهیمی از این دست، سعی کرده‌اند دین خود را به رزمندگان هشت سال دفاع مقدس ادا کنند. این نگاه تعهدآمیز، اگرچه از نظر اخلاقی ارزش‌مند و ستودنی است اما به جهت تکراری و قالبی شدن درونمایه در بسیاری از داستان‌های دفاع مقدس، نوعی کاستی و نقص به شمار می‌آید. پرداختن یک سویه و محدود به محتوا و مضامین اخلاقی و مکتبی سبب می‌شود نویسنده، دایره تفکر خود را به دیگر مضامین اجتماعی و سیاسی، کمتر سوق دهد و به طرح دیگر جنبه‌های جنگ نپردازد. اگرچه در میان نویسندگان این دوره کسانی مانند «احمد دهقان» نگاه متفاوتی به جبهه و جنگ دارد و تاحدی از منظر انتقادی به آن نگریسته است، اما با بررسی آثار داستانی، به راحتی می‌توان دور نسبتاً بسته غالب درونمایه‌ها را برشمرد و محدوده آن‌ها را تعیین کرد. در داستان‌های دفاع مقدس، درونمایه، از مهم‌ترین شاخص‌های تمایز داستان‌های جنگی این مرز و بوم، با دیگر داستان‌های جنگی در تمام دنیاست. تقدس‌محوری و ارزش‌مداری داستان‌های کوتاه دفاع مقدس، به صورت عمده، مرهون همین عنصر برجسته و متفاوت داستانی است (همان: ۱۶۱).

صحنه و صحنه‌پردازی و فضا سازی

زمان و مکانی را که در آن، عمل داستانی صورت می‌گیرد، صحنه می‌گویند. در داستان‌نویسی، صحنه‌پردازی و ایجاد فضای متناسب می‌تواند همسنگ با دیگر عناصر منجر به خلق حس اشتیاق و هم‌حسی در مخاطب گردد. صحنه‌پردازی، قراردادن خواننده در یک محیط عینی و باورپذیر است. صحنه-پردازی، محیط پرورش شخصیت‌ها را در نظر مخاطب مجسم می‌کند و فضای ذهنی شخصیت‌ها را به مخاطب القا می‌نماید. توجه خاص به این عنصر می‌تواند در مسیر داستان، در عملکرد شخصیت‌ها نمایان شود؛ مثلاً، اگر یک شخصیت منطقی، در یک فضای سخت و دهشتناک و غیرمترقبه قرار بگیرد، از او انتظار خواهد رفت رفتار منطقی او تحت‌الشعاع قرار بگیرد و اعمال و رفتارهای احتمالاً نسنجیده از او سرباز زند. نویسندگان داستان‌های دفاع مقدس، عموماً با وقوف بر اهمیت صحنه‌پردازی و فضا سازی در داستان‌های کوتاه در این دهه، سعی کرده‌اند از طرق مختلف آن را محقق نمایند. تحقق این عنصر مهم داستانی در داستان‌ها به انحاء مختلف صورت پذیرفته است: مثل توصیف‌های مستقیم و تصویربرداری-های عینی، از راه گفتگو، استفاده از زاویه‌های دید مناسب، فراهم نمودن زمینه‌های تداعی معانی برای خواننده از طریق عناصر محیطی، توصیفات حالات درونی شخصیت‌ها به کمک عناصر محیطی و تجربیات حاصل از حضور در جبهه‌ها. از مهم‌ترین شگردهای نویسندگی در داستان‌های دفاع مقدس که در القاء فضاهای داستانی بسیار مؤثر بوده است و در مفهوم دقیق صحنه‌پردازی، توجه به عناصر محیطی و انعکاس اندیشه‌های شخصیت‌ها و فضای کلی داستان‌ها در آن عناصر طبیعی و محیطی است (همان: ۱۶۴-۱۶۳).

زاویه دید (تک‌گویی، اول شخص، دانای کل و ...)

هر داستان‌نویسی، برای روایت داستان خود، ناچار است یک یا چند نوع زاویه دید را برگزیند. زاویه دید در واقع ابزاری است تا نویسنده به وسیله آن، داستان را روایت کند. زاویه دید یا زاویه روایت، نمایش دهنده شیوه‌ای است که نویسنده با آن مصالح و مواد داستان خود را به خواننده ارائه می‌کند. نویسنده توانمند، با انتخاب زاویه دید مناسب، امکاناتی را در اختیار می‌گیرد تا به کمک آن ارتباط با مخاطب را در داستان بیشتر می‌کند و موجب می‌شود تا کشش داستانی، حس همذات‌پنداری و صمیمیت داستان افزون‌تر شود. به نظر می‌رسد، روایت در داستان‌های کوتاه دفاع مقدس تنوع و بداعت چندانی ندارد. اکثر زوایای دید به حسب یک دیدگاه روایی سنتی، بدون توجه جدی به کارکرد آن اتخاذ گردیده است. داستان‌های کوتاه جنگ، عمدتاً تک‌آوایی است. عمده‌ترین نقش در روایت، بر عهده راوی است و حضور راوی در بیشتر زمان‌ها در داستان احساس می‌شود (همان: ۱۶۵).

لحن

در داستان، لحن و فضا رابطه نزدیکی به هم دارند. چنان‌که گفتیم، لحن ایجاد فضا در کلام است. نویسنده به کمک این عنصر به بیان احساسات شخصیت‌های خود می‌پردازد و می‌کوشد این حس و حال را با مخاطب در میان بگذارد. حالتی که در یک متن ادبی، نظرش را برای شنونده بیان می‌کند. لحن سخن او احساساتش را نسبت به مخاطبش بیان می‌کند. انواع لحن در داستان‌ها متفاوت هستند: خنده‌دار، گریه‌آمیز، بی‌تفاوت، صمیمی، موقرانه، حماسی، حزن‌آور و ... نویسنده، با توجه به موضوع و درونمایه‌ای که مد نظر دارد و به تناسب شخصیت‌های داستانی، لحنی خاص را به کار می‌بندد. اگر نویسنده‌ای درباره جنگ می‌نویسد اما صحنه‌های جنگ و خون را به چشم ندیده است، به سختی می‌تواند خواننده را در بازگویی وقایع داستانی با خود همراه سازد (همان: ۱۶۶-۱۶۵).

عناوین و نام داستان‌ها

نویسندگان داستان‌های دفاع مقدس، درگزينش نام داستان‌های خویش، عموماً به موضوع و درونمایه داستان‌ها توجه کرده‌اند. شاخصه اصلی انتخاب اسامی در تمامی آثار حاکم بر مجموعه داستان است (همان).

هویت دینی مبارزان

رزمندگان و مبارزان در دفاع از میهن، انگیزه‌ای دینی دارند و هویت آنان برگرفته از اسلام و تشیع است. بیشترین تأکید مبارزان، نبرد به خاطر اسلام است. در زمان دفاع مقدس، کمتر سخن از ایده‌ها و اندیشه‌های ملی‌گرایانه و ناسیونالیستی است، بلکه بیشتر به تبع ماهیت انقلاب اسلامی و استکبارستیزی مبارزه سمت و سویی دارد. مهم‌ترین عامل پیوند لایه‌های مختلف مردم در مبارزه هویت دینی است. با چیزی که در ادبیات انقلاب می‌بینیم، کم‌رنگ بودن ناسیونالیسم است در ادبیات ما و آن چیزی که ادبیات انقلاب می‌گوییم و یا عمدتاً مربوط به جنگ است؛ ناسیونالیسم وجود ندارد. به جای ناسیونالیسم، ما امت واحد داریم، یعنی رزمنده ما در صحبت‌هایش دفاع از اسلام می‌کند نه دفاع از ایران (امیری خراسانی و حسن‌پور، ۱۳۸۹: ۳۴).

مردمی بودن مبارزه

انقلاب اسلامی، ملتی را براساس باورهای دینی انسجام و اتحاد بخشید و رهبری امام نیز این وحدت را محکم‌تر کرد. این مهم باعث حضور داوطلبانه مردم در جبهه‌های نبرد شد؛ چنان‌که رمان‌های جنگ کمتر حالت نظامی خالص و صرف دارد و مبارزان از هر طبقه و قشر و منطقه‌ای هستند و بیشتر با

عنوان امتی اسلامی در برابر دشمن می‌ایستند. اگر چه جوان‌ها بیشتر توان مبارزه دارند، ولی اشتیاق مبارزه، خاص آن‌ها نیست. این نکته، شاخه فرعی دیگری نیز دارد و آن مخالفت با دیگر انسان‌های بی‌تفاوت و بی‌توجه به جنگ است. مردم خواهان وحدت‌اند و از کسانی که جنگ را بهانه‌ای برای رسیدن به سرمایه‌داری و زراندوزی قرار داده‌اند؛ بیزاری می‌جویند. حضور مردم، هم با انقلاب اسلامی و هم با رهبری امام پیوند دارد و جامعه انقلابی را نشان می‌دهد (همان: ۳۶).

پیروی از امام (ره)

امام به عنوان بنیانگذار جمهوری اسلامی و موسس حکومت، نقش مهمی در پیروزی بر دشمن دارد. این نکته در رمان‌های دفاع مقدس بسیار اندک آمده است و تأکید چندانی بر آن نشده است. پیروی از امام در سیمای شخصیت‌ها دارای دو مرحله است. الف) پیوند مبارزان با فعالیت‌های انقلاب اسلامی که در آن تأکیدی بر نقش رهبری نشده است. ب) پیوند مبارزان با امام در مسأله دفاع مقدس (همان: ۳۷).

جهاد توأم با عرفان مبارزان (عرفان جامعه)

رزمندگان، هویتی دینی و مردمی دارند، با حال و هوایی عاشقانه می‌جنگند. مبارزه برای رزمنده در ظاهر هر جنگ خلاصه نمی‌شود. مبارزه در سطح ظاهری بر اساس تکلیف جهادی و اجتماعی است و در باطن بر اثر شوق و اشتیاق درونی به تهذیب نفس و معامله با خالق است. رزمنده جامع جهاد و عرفان است. او در لایه ظاهری جنگ متوقف نمی‌شود. نبرد او براساس توکل و شوق به وصال است. جنگ برای او هدف نیست و هدف اصلی و قلبی، وصلی عاشقانه است. اما در جنگ تحمیلی هدفی دیگر وجود داشت که عشق به میهن و دفاع از ناموس و شرف و دین و آیین را نه آن که بی‌قدر کند، بلکه بی‌رنگ می‌کرد و آن رضای خدا بود (همان: ۳۸-۳۷).

وحدت و همدلی مبارزان با هم (برادری)

مبارزه در سایه تعالیم و وحدت در برابر دشمن، بر اساس عقیده‌ای واحد و نیز هویت عرفانی و عشق به خدا و بندگان او و روحیه تسامح و صفای قلبی باعث شده است، رزمندگان رفتاری برادرانه و عاشقانه با هم داشته باشند و فضای جبهه، حالت قدسی و معنوی به خود بگیرد. وحدت نظر و عقیده و شوق همکاری برادرانه به رزمندگان بخشیده است. این هویت صادقانه و دوستانه فرصت توجه به مشکلات را نمی‌دهد و بیشتر حال و هوایی معنوی و دوستانه و اخوانی حاکم است. آن چه در رابطه عرفانی نیز به وضوح در ارتباطی دو سویه وجود داشت. در آثار دفاع مقدس به ندرت داستان‌هایی دیده‌ایم که جنبه‌های منفی جنگ را که تخریب و ویرانی و جنایاتی است که در جنگ رخ داده، منعکس کند. تمام نگرش‌ها به این سمت و این جنبه از جنگ بود که قداستی در آن وجود داشته است (همان: ۴۰-۳۹).

پشتیبانی خانواده از مبارزان

خانواده به عنوان نسلی است که انقلاب اسلامی را درک کرده‌اند و هویت دینی دارند. پشتیبان و یاور رزمنده هستند. خانواده‌ها به عنوان شخصیت داستانی، کمتر نقش مؤثر و فعالی دارند. ارتباط آنان بیشتر در رابطه با رزمندگان معنا می‌یابد. آنان پشتیبان عقیدتی و معنوی مبارزان هستند. شخصیت‌های خانواده بیشتر به طور ضمنی موافق عمل رزمنده تصویر می‌شوند تا در گفتار یا عمل خاص. این حمایت کمتر جنبه عقلی و آگاهانه دارد و بیشتر صورت عاطفی و حسی دارد. این نکته بیشتر در ارتباط رزمنده با والدین یا همسر انعکاس یافته و کمتر رمانی به مسائل فرزندان، جانبازان و شهدا پرداخته است. سویه فعال و کوشای زنان کمتر در رمان نشان داده شده است. خانواده‌ها در اعزام فرزندان و نیز پذیرش خبر جانبازی و شهادت آنان، یاور رزمندگان هستند (همان: ۴۱).

روش تحقیق

روش تحقیق پژوهش حاضر توصیفی از نوع تحلیل محتوا است. تحلیل محتوی دارای سه مرحله اصلی ۱. آماده‌سازی و سازماندهی ۲. بررسی پیام و ۳. پردازش داده‌ها است. کانون توجه این پژوهش مرحله سوم تحلیل؛ یعنی پردازش داده‌ها است.

متغیر تحقیق

(ارزش) که از جمله می‌توان به موارد زیر اشاره نمود:
ولایت‌مداری، ایثار، شهادت‌طلبی، امدادهای غیبی، ارزش‌مداری، حفظ بیت‌المال، نماز خواندن و ...

جامعه آماری و نمونه‌گیری

جامعه آماری این تحقیق عبارت است از محتوای کتب: نورالدین پسر ایران، لشگر خوبان، همه دوستان من، من موجی هستم و با تو می‌مانم.
باعنایت به محدود بودن کتب، از روش تمام شماری استفاده شده است و محتوای ۵ کتاب مورد بررسی و تحلیل قرار گرفتند.

ابزارهای اندازه‌گیری

در این تحقیق با استفاده از مطالعه متن و تحلیل مضمون، ارزش‌ها شناسایی، انتخاب، دسته‌بندی و کدگذاری شده‌اند.

روش اجرای پژوهش و تجزیه و تحلیل داده‌ها

روش انجام این پژوهش برای تحلیل محتوای کتاب‌های مذکور بر اساس مضامین موجود در کتاب‌ها به شرح زیر است:

ابتدا تمامی کتاب‌ها بر اساس مضمون‌های متفاوت مورد بررسی و مطالعه شد (کدگذاری اولیه). سپس همه مضامین در قالب ۱۸ مضمون اصلی دسته‌بندی شدند که روایی آن توسط صاحب‌نظران مورد تایید واقع شد. پس از تعیین واحدهای تحلیل (مضامین یا ارزش‌های برجسته دفاع مقدس) و استخراج آن‌ها، برای تجزیه و تحلیل داده‌ها از روش آنتروپی شانون استفاده شده است. این روش دارای سه مرحله است: مرحله اول: ماتریس فراوانی‌های مورد نظر باید به‌نجار شود و برای این منظور از رابطه زیر استفاده شده است:

$$P_{ij} = \frac{r_{ij}}{\sum_{i=1}^m r_{ij}}$$

مرحله دوم: بار اطلاعاتی هر مقوله باید محاسبه شود و برای این منظور از رابطه زیر استفاده شد:

$$E_j = -\frac{1}{\ln 3} \sum_{i=1}^3 P_{ij} \ln P_{ij}$$

مرحله سوم: ضریب اهمیت هر مقوله باید محاسبه شود. هر مقوله که دارای بار اطلاعاتی بیشتری باشد، از درجه اهمیت بیشتری برخوردار است. برای این منظور از رابطه زیر استفاده شد (آذر، ۱۳۸۰: ۱۰-۷):

$$W_j = \frac{E_j}{\sum_{j=1}^n E_j}$$

یافته‌های تحقیق

در این بخش از تحقیق ابتدا مجموع فراوانی‌های بدست آمده بر حسب هر ارزش برجسته شده در کتاب‌ها تهیه شده است و سپس داده‌های این جدول بر اساس روش آنتروپی شانون به صورت داده‌های به‌نجار شده درآمده است. پس از آن، بر اساس مرحله دوم این روش، مقدار بار اطلاعاتی داده‌ها به دست آورده شده و در انتها بر اساس مرحله سوم روش مذکور، ضریب اهمیت اطلاعات به دست آمده تعیین شده است تا بدین طریق مشخص شود که به طور کلی بیشترین میزان توجه و اهمیت، به کدام ارزش تعلق دارد.

- فراوانی ارزش‌های برجسته دفاع مقدس در کتاب‌های خاطرات رزمندگان دفاع مقدس آذربایجان شرقی

جدول شماره (۱) کل نمونه مورد بررسی را براساس میزان استفاده از ارزش‌های برجسته دفاع مقدس را در کتاب‌های خاطرات رزمندگان دفاع مقدس آذربایجان شرقی را نشان می‌دهد.

جدول شماره (۱): فراوانی ارزش‌های برجسته دفاع مقدس به تفکیک کتاب‌های خاطرات

ردیف	ارزش‌های برجسته دفاع مقدس	عناوین کتاب‌های خاطرات دفاع مقدس				
		کمی موجی هستم	با تو می‌مانم	لشکر خوبان	نورالدین پسر ایران	همه دوستان من
۱	اقامه نماز اول وقت	۳	۲	۳۷	۱	۶۷
۲	ولایت‌مداری	۰	۱	۳	۰	۷
۳	امدادهای غیبی	۰	۴	۹	۶	۲۷
۴	ایثار و فداکاری	۰	۳	۸	۷	۳۳
۵	احترام گذاشتن و اطاعت از فرماندهان	۰	۱	۰	۲	۶
۶	عزاداری و قران‌خوانی	۱	۲	۲۲	۲	۴۰
۷	ارزش‌مداری	۳	۲	۸	۳	۳۱
۸	شجاعت و شهادت‌طلبی	۰	۱	۱۱	۰	۲۰
۹	صمیمیت و همکاری	۰	۰	۳	۰	۱۲
۱۰	تواضع فرماندهان	۰	۱	۳	۰	۹
۱۱	مسئولیت‌پذیری رزمندگان و فرماندهان	۱	۴	۶	۷	۱۹
۱۲	کار کردن از دوران کودکی	۱	۱	۰	۰	۳
۱۳	حفاظت از بیت‌المال	۱	۱	۳	۲	۱۳
۱۴	نقش والدین در حمایت از رزمندگان	۰	۱	۵	۱	۱۵
۱۵	ورزش کردن	۰	۳	۴	۳	۱۰
۱۶	حمایت مردم از جبهه‌ها	۰	۱	۱	۵	۷
۱۷	سرکشی به خانواده شهدا	۰	۱	۰	۰	۲
۱۸	شوخی و طنز	۰	۳	۰	۰	۴
	جمع	۱۰	۳۱	۱۲۳	۴۰	۳۲۵

– داده‌های بهنجار شده ارزش‌های برجسته دفاع مقدس به تفکیک کتاب‌های خاطرات رزمندگان آذربایجان شرقی

جدول شماره (۲) درصد فراوانی یا داده‌های بهنجار شده ارزش‌های برجسته دفاع مقدس را به تفکیک کتاب‌های خاطرات رزمندگان دفاع مقدس در استان آذربایجان شرقی را با استفاده روش آنتروپی شانون (Shannon) نشان می‌دهد. در این مرحله بر اساس فرمول زیر مقدار بهنجار شده هر یک از ارزش‌ها به تفکیک کتاب‌های خاطرات به دست می‌آید.

$$P_{ij} = \frac{r_{ij}}{\sum_{i=1}^m r_{ij}}$$

جدول شماره (۲): داده‌های بهنجار شده ارزش‌های برجسته دفاع مقدس به تفکیک کتاب‌های خاطرات رزمندگان آذربایجان شرقی

ردیف	ارزش‌های برجسته دفاع مقدس	عناوین کتاب‌های خاطرات دفاع مقدس				
		همه دوستان من	نورالدین پسر ایران	لشکر خویان	با تو می‌مانم	کمی موجهی هستم
۱	اقامه نماز اول وقت	۰/۳۶	۰/۰۱۵	۰/۵۵	۰/۰۳	۰/۰۴
۲	ولایت‌مداری	۰/۴۳	۰	۰/۴۳	۰/۱۴	۰
۳	امدادهای غیبی	۰/۳۰	۰/۲۲	۰/۳۳	۰/۱۵	۰
۴	ایثار و فداکاری	۰/۴۶	۰/۲۱	۰/۲۴	۰/۰۹	۰
۵	احترام گذاشتن و اطاعت از فرماندهان	۰/۵۰	۰/۳۳	۰	۰/۱۷	۰
۶	عزاداری و قرآن‌خوانی	۰/۳۲	۰/۰۵	۰/۵۵	۰/۰۵	۰/۰۳
۷	ارزش‌مداری	۰/۴۸	۰/۱۰	۰/۲۷	۰/۰۶	۰/۰۹
۸	شجاعت و شهادت‌طلبی	۰/۴۰	۰	۰/۵۵	۰/۰۵	۰
۹	صمیمیت و همکاری	۰/۷۵	۰	۰/۲۵	۰	۰
۱۰	تواضع فرماندهان	۰/۵۵	۰	۰/۳۳	۰/۱۲	۰
۱۱	مسئولیت‌پذیری رزمندگان و فرماندهان	۰/۰۵	۰/۳۷	۰/۳۲	۰/۲۱	۰/۰۵
۱۲	کار کردن از دوران کودکی	۰/۳۳	۰	۰	۰/۳۳	۰/۳۳
۱۳	حفاظت از بیت‌المال	۰/۴۶	۰/۱۵	۰/۲۳	۰/۰۷	۰/۰۷
۱۴	نقش والدین در حمایت از رزمندگان	۰/۵۳	۰/۰۷	۰/۳۳	۰/۰۷	۰
۱۵	ورزش کردن	۰	۰/۳۰	۰/۴۰	۰/۳۰	۰
۱۶	حمایت مردم از جبهه‌ها	۰	۰/۷۰	۰/۱۵	۰/۱۵	۰
۱۷	سرکشی به خانواده شهدا	۰/۵۰	۰	۰	۰/۵۰	۰
۱۸	شوخی و طنز	۰/۲۵	۰	۰	۰/۷۵	۰

– مقادیر بار اطلاعاتی مولفه‌های حقوق اجتماعی و فرهنگی بشر در انتخاب اهداف

پس از نرمال‌سازی داده‌ها با استفاده از فرمول دوم روش آنتروپی شانون مقدار بار اطلاعاتی (عدم اطمینان) هر یک از ارزش‌های برجسته دفاع مقدس به دست می‌آید. نتایج حاصله از جدول شماره (۳) مقادیر بار اطلاعاتی (عدم اطمینان) را نشان می‌دهد. این مقادیر بر اساس فرمول زیر محاسبه می‌شود:

$$E_j = -\frac{1}{\ln 3} \sum_{i=1}^3 P_{ij} \ln P_{ij}$$

جدول شماره (۳): جدول مقادیر بار اطلاعاتی ارزش‌های برجسته دفاع مقدس

ردیف	ارزش‌های برجسته دفاع مقدس	مقادیر بار اطلاعاتی (E _j)
۱	اقامه نماز اول وقت	۰/۶۱
۲	ولایت‌مداری	۰/۶۲
۳	امدادهای غیبی	۰/۸۳
۴	ایثار و فداکاری	۰/۷۷
۵	احترام گذاشتن و اطاعت از فرماندهان	۰/۶۲

۰/۶۸	عزاداری و قرآن‌خوانی	۶
۰/۸۱	ارزش‌مداری	۷
۰/۵۲	شجاعت و شهادت‌طلبی	۸
۰/۳۴	صمیمیت و همکاری	۹
۰/۵۹	تواضع فرماندهان	۱۰
۰/۸۴	مسئولیت‌پذیری رزمندگان و فرماندهان	۱۱
۰/۶۸	کار کردن از دوران کودکی	۱۲
۰/۸۳	حفاظت از بیت‌المال	۱۳
۰/۵۶	نقش والدین در حمایت از رزمندگان	۱۴
۰/۶۷	ورزش کردن	۱۵
۰/۵۱	حمایت مردم از جبهه‌ها	۱۶
۰/۴۳	سرکشی به خانواده شهدا	۱۷
۰/۳۵	شوخی و طنز	۱۸
۱۱/۲۵	جمع مقادیر بار اطلاعاتی	

بیشتر مقدار بار اطلاعاتی از ارزش‌های برجسته‌ی دفاع مقدس، ارزش مسئولیت‌پذیری رزمندگان و فرماندهان (۰/۸۴) می‌باشد.

- ضریب اهمیت ارزش‌های برجسته دفاع مقدس در کتاب‌های خاطرات رزمندگان آذربایجان شرقی پس از مقدار بار اطلاعاتی، با استفاده از فرمول سوم روش آنتروپی شانون (Shannon)، ضریب اهمیت (WJ) هر یک از ارزش‌های برجسته دفاع مقدس محاسبه شده است. هر مقوله‌ای که دارای بار اطلاعاتی بیشتری باشد، از درجه اهمیت بیشتری برخوردار است.

$$W_j = \frac{E_j}{\sum_{j=1}^n E_j}$$

جدول شماره (۴): جدول ضریب اهمیت ارزش‌های برجسته‌ی دفاع مقدس

ردیف	ارزش‌های برجسته‌ی دفاع مقدس	ضریب اهمیت (WJ)
۱	اقامه نماز اول وقت	۰/۰۵۴
۲	ولایت‌مداری	۰/۰۵۵
۳	امدادهای غیبی	۰/۰۷۴
۴	ایثار و فداکاری	۰/۰۶۸
۵	احترام گذاشتن و اطاعت از فرماندهان	۰/۰۵۵
۶	عزاداری و قرآن‌خوانی	۰/۰۶۰
۷	ارزش‌مداری	۰/۰۷۲
۸	شجاعت و شهادت‌طلبی	۰/۰۴۶

۰/۰۳۰	صمیمیت و همکاری	۹
۰/۰۵۲	تواضع فرماندهان	۱۰
۰/۰۷۵	مسئولیت پذیری فرماندهان	۱۱
۰/۰۶۰	کار کردن از دوران کودکی	۱۲
۰/۰۷۴	حفاظت از بیت‌المال	۱۳
۰/۰۵۰	نقش والدین در حمایت از رزمندگان	۱۴
۰/۰۵۹	ورزش کردن	۱۵
۰/۰۴۵	حمایت مردم از جبهه‌ها	۱۶
۰/۰۳۸	سرکشی به خانواده شهدا	۱۷
۰/۰۳۱	شوخی و طنز	۱۸
۱	ضریب اهمیت (WJ)	جمع

نتایج حاصله از جدول شماره (۴) ضریب اهمیت (WJ) ارزش‌های برجسته دفاع مقدر را در کتاب خاطرات رزمندگان آذربایجان شرقی را نشان می‌دهد که بیشترین ضریب اهمیت برای ارزش مسئولیت پذیری فرماندهان (۰/۰۷۴) و کمترین ضریب اهمیت برای صمیمیت و همکاری (۰/۰۳۰)، شوخی و طنز (۰/۰۳۱) و سرکشی به خانواده شهدا (۰/۰۳۸) می‌باشد.

مقایسه کتاب‌ها بر اساس ارزش‌های برجسته دفاع مقدس در کتاب‌های خاطرات رزمندگان آذربایجان شرقی

نتایج حاصله از جدول شماره (۵) میزان توجه به ارزش‌های برجسته شده دفاع مقدس را به تفکیک هر کتاب نشان می‌دهد. میزان توجه به ارزش‌های برجسته دفاع مقدس در کتاب کمی موجی هستم ۳/۰۷ درصد، با تو می‌مانم ۹/۵۳، لشگر خوبان ۳۷/۸۵، نورالدین پسر ایران ۱۲/۳۱ و همه دوستان من ۳۷/۲۴ درصد می‌باشد. کمترین مولفه‌ها مربوط به کتاب کمی موجی هستم و بیشترین مربوط به لشگر خوبان می‌باشد.

جدول شماره (۵): توزیع فراوانی ارزش‌های برجسته دفاع مقدس

نام کتاب	فراوانی ارزش‌ها	درصد
کمی موجی هستم	۱۰	۳/۰۷
با تو می‌مانم	۳۱	۹/۵۳
لشگر خوبان	۱۲۳	۳۷/۸۵
نورالدین پسر ایران	۴۰	۱۲/۳۱
همه دوستان من	۱۲۱	۳۷/۲۴
جمع	۳۲۵	۱۰۰

نتیجه‌گیری

نتایج حاصله از شمارش ارزش‌های برجسته شده دفاع مقدس به تفکیک هر کتاب نشان می‌دهد که میزان توجه به ارزش‌های برجسته دفاع مقدس در کتاب کمی موجی هشتم (۳/۰۷) درصد، با تو می‌مانم (۹/۵۳)، لشگر خوبان (۳۷/۸۵)، نورالدین پسر ایران (۱۲/۳۱) و همه دوستان من (۳۷/۲۴) درصد می‌باشد. کمترین مولفه‌ها مربوط به کتاب کمی موجی هشتم و بیشترین مربوط به لشگر خوبان می‌باشد که در ادامه ارزش‌های برجسته شده به تفکیک بیشترین و کمترین تاکید در کتاب‌ها آورده شده است. نتایج بیانگر این است که دو کتاب همه دوستان من و لشگر خوبان بیشتر از سایر کتاب‌ها به ارزش‌های برجسته دفاع مقدس که در این تحلیل مورد بررسی قرار گرفتند، پرداخته‌اند. لذا براساس این نتایج می‌توان ادعا کرد که خاطراتی که در قالب ادبیات داستانی نگارشته می‌شوند باید سعی بکنند که جهت انتقال صحیح ارزش‌های دفاع مقدس که هماهنگ با ارزش‌های انقلاب اسلامی است، به همه زمینه‌ها در قالب ارزش‌های مختلف توجه داشته باشند. یکی از بزرگ‌ترین تهدیدات برای جوامع بشری، قطع ارتباط نسل‌ها با یکدیگر و نسل فعلی با پیشینیان است، چرا که این کار زمینه سست شدن ارزش‌های برتر در جامعه (جامعه ایرانی) را فراهم می‌کند و باعث جایگزینی ارزش‌های اصولاً ارزش‌های غربی در جامعه می‌شود. انتقال درست ارزش‌ها به نسل حاضر و بعدی می‌تواند راهگشا و عبرت‌آور باشد.

هم‌چنین، نتایج حاصله از محاسبه ضریب اهمیت (WJ) ارزش‌های برجسته دفاع مقدس در کتاب خاطرات رزمندگان آذربایجان شرقی نشان می‌دهد که به ترتیب ارزش‌های مسئولیت‌پذیری فرماندهان، امدادهای غیبی، حفاظت از بیت‌المال، ارزش‌مداری، ایثار و فداکاری، عزاداری و قرآن‌خوانی، کار کردن از دوران کودکی، ورزش کردن، ولایت‌مداری، احترام گذاشتن و اطاعت از فرماندهان، اقامه نماز اول وقت، تواضع فرماندهان، نقش والدین در حمایت از رزمندگان، شجاعت و شهادت‌طلبی، حمایت مردم از جبهه‌ها، سرکشی به خانواده شهدا، شوخی و طنز و صمیمیت و همکاری بیشترین ضریب اهمیت را به خود اختصاص دادند. به واسطه ظهور آثار هنری (از جمله ادبیات داستانی) در یک بستر اجتماعی، می‌توان از یک نوع کنش متقابل بین آثار ادبی و پدیده‌های اجتماعی (ارزش‌ها) سخن گفت. از این رو در بررسی یک مقطع زمانی خاص، آثار ادبی متعلق به دوره مذکور از توانایی بالایی برای انعکاس گفتمان‌های مختلف حاصل از پدیده‌های اجتماعی برخوردارند. دوره هشت ساله دفاع مقدس به عنوان یکی از مهم‌ترین دوران پس از انقلاب، بستر مناسبی برای ایجاد تحولات و گفتمان‌های مختلف اجتماعی پدید آورده است. به طور کلی، بازتاب این تحولات در ادبیات دفاع مقدس را می‌توان به دو گفتمان ایدئولوژیک و انسانی - انتقادی تقسیم کرد. در گفتمان ایدئولوژیک، آن چه بیش از هر چیز نمایان است، جایگاه ایدئولوژی و ارزش‌های حاصل از انقلاب و جنگ تحمیلی در این نوع گفتمان است. تغییر ساختار ارزش‌ها، منظومه فکری امام خمینی (ره)، تحول در عناصر مذهب تشیع و تغییر در طبقات اجتماعی ایران از جمله مهم‌ترین نتایج ایدئولوژی انقلاب

است که بازتاب گسترده آن در شعر دفاع مقدس به چشم می‌خورد. این گفتمان براساس لحن کلام به انواعی نظیر لحن شعاری- شورانگیز، لحن حماسی- ملی، لحن حماسی عرفانی، لحن نوستالوژیک و لحن معترض تقسیم می‌شود. اما در گفتمان انسانی- انتقادی با نگاهی متفاوت و بیشتر انسان‌شناسانه و ساختارشکنانه به پدیده جنگ روبرو هستیم. در این گفتمان، دیگر صحبت از تقدس جنگ و تکریم آن نیست. بلکه نویسنده بیشتر با دیدی عاطفی و ترحم برانگیز به پدیده جنگ و عواقب آن می‌نگرد. ضمن این که مخالفت برخی از نویسندگان در گفتمان مذکور با تمام یا بخشی از ایدئولوژی حاکم بر ایران پس از انقلاب، سبب شده است این نویسندگان با نگاهی تحقیرآمیز به پدیده جنگ تحمیلی بنگرند و جنگ را محصول ایدئولوژی حاکم قلمداد کنند (ضیایی و صفایی، ۱۳۸۹: ۲۱۷-۲۱۶).

صرف نظر از این که ادبیات دفاع مقدس دارای شاخصه‌های بارز و متمایز بوده است اما برخی از نویسندگان در خلق و بیان حوادث و رویدادها و رخدادها مهم دفاع مقدس ناتوان بوده‌اند. این ناتوانی را می‌توان در بیان این وقایع که از نوع نگاه خالقان آثار هم بی‌تأثیر نبوده است، جستجو کرد و از سویی دیگر در کیفیت و کمیت حوادث به جمع‌بندی رسید. در تحقیق حاضر هم وقتی ارزش‌های برجسته دفاع مقدس را در ۵ کتاب بررسی کردیم برخی از ارزش‌های دفاع مقدس که حتی رنگ و بوی دینی دارند، مورد تأکید قرار نگرفته بودند و اصلاً اشاره‌ای به آنها نشده بود. باید توجه کرد در واقع نوشته‌ای مورد اقبال قرار می‌گیرد که نویسنده و پدید آورنده آن را ضمن توجه به ویژگی‌های هنری آن، از لحاظ محتوایی نیز مورد توجه قرار بگیرد (فرخی، ۱۳۹۱: ۱).

در انتها باید گفت که ارزش‌های حاکم بر هر جامعه‌ای نشان دهنده هویت اجتماعی، دینی و اخلاقی آن جامعه است و آرمان‌های جامعه را در بر گرفته و راهنمایی برای رفتار و کردار افراد جامعه بوده و به آنها برای رسیدن به اهداف و آرمان‌های خود انرژی و جسارت اقدام می‌دهد. در طول جنگ ایران و عراق و با توجه به بستری که فراهم شده بود، ارزش‌های گران سنگی به وجود آمد. ایثار و فداکاری، شهادت و ... به ویژگی برجسته رزمندگان تبدیل شده و به رفتار و کردار آنها جهت می‌دادند. این رفتار والای انسانی و ارزش‌های برجسته در زمانی ظهور کرد که با گسترش علم و فناوری و دستیابی انسان‌ها به سلاح‌های مخرب‌تر، رفتار آنها باخسونت بیشتری همراه شده و در نتیجه، نه تنها پای‌بندی به ارزش‌های اخلاقی و انسانی ضرورت بیشتری یافته بود، بلکه در قالب رفتار رزمندگان ایران در طول جنگ به شکل بارزتری آشکار شد و نمود بیشتری یافت.

بی‌تردید این عناصر ارزش‌مند محدود به یک زمان و رویداد خاص نمی‌شوند بلکه جریانی مستمر، پویا و حرکتی رو به تکامل و در بر گیرنده آرمان‌های ملت ایران است که خواهان عدالت و مخالف نظام سلطه است. باور به این ارزش‌ها در دوران دفاع مقدس در عالی‌ترین شکل تجلی یافت. انتقال این باورها امروز نه فقط برای ملت ایران بلکه برای همه ملل تحت ستم و آنهایی که در مقابل متجاوزان ایستاده‌اند و در دفاع از خود می‌جنگند، سبب امید و دلگرمی است.

منابع

- امیری خراسانی، احمد؛ و حسن‌پور، عسگر. (۱۳۸۹). مؤلفه‌های پایداری در سیمای شخصیت‌های رمان دفاع مقدس، **نشریه ادبیات پایداری دانشگاه شهید باهنر کرمان**. سال اول، شماره دوم، بهار، صص ۳۱-۴۴.
- بخشی، حامد؛ و بستان، زهرا. (۱۳۹۳). تحلیل محتوای جلوه‌های ایثار در سینمای دفاع مقدس طی سال‌های ۱۳۶۰ تا ۱۳۸۶، **فصلنامه مطالعات ملی**. سال پانزدهم، شماره ۱، صص ۷۲-۴۷.
- توکلی، یعقوب. (۱۳۹۰). تأثیر دفاع مقدس بر شکل‌گیری ادبیات معاصر ایران، **نشریه رشد آموزش تاریخ**. دوره دوازدهم، شماره ۳، بهار، صص ۴۹-۵۲.
- جعفری هرنندی، رضا؛ و یزدخواستی، علی. (۱۳۹۳). تحلیل میزان توجه به مفاهیم فرهنگ ایثار و شهادت در کتاب‌های درسی دوره خورشید، **دوفصلنامه تربیت اسلامی**. سال نهم، شماره ۱۸، بهار و تابستان، صص ۷۱-۹۳.
- خوردچشم، اکبر. (۱۳۸۸). **ادبیات دفاع مقدس**. روزنامه کیهان، شماره ۱۹۴۷۷، مهرماه، ص ۱.
- رضوی، عبدالحمید. (۱۳۹۴). تحلیل محتوای کتاب‌های درسی «دینی» و «ادبیات فارسی» دوره متوسطه بر اساس مؤلفه‌های دفاع مقدس، **نشریه اسلام و پژوهش‌های تربیتی**. سال هفتم، شماره ۱، پیاپی ۱۳، بهار و تابستان، صص ۹۱-۱۱۲.
- سبحانی‌نژاد، مهدی. (۱۳۸۶). مفاهیم دفاع مقدس در کتاب‌های درسی دوره ابتدایی و راهنمایی، **دو ماهنامه علمی-پژوهشی دانشور رفتار**. سال ۱۴، شماره ۲۷، صص ۵۷-۳۹.
- ستاری، مستوره. (۱۳۸۹). ادبیات داستانی دفاع مقدس و هویت ایرانی-اسلامی، **کتاب ماه ادبیات**. شماره ۴۶، پیاپی ۱۶۰، بهمن ماه، صص ۸۵-۸۲.
- شهرکی‌پور، حسن. (۱۳۹۲). بررسی محتوای کتب درسی دوره راهنمایی تحصیلی در گسترش فرهنگ ایثار و شهادت، **نشریه پژوهش در برنامه‌ریزی درسی**. سال دهم، دوره دوم، شماره ۱۰، پیاپی ۳۷، تابستان، صص ۹۷-۱۰۸.
- صالحی‌عمران، ابراهیم؛ سبحانی‌نژاد، مهدی؛ و فرهیخته (چهارباشلو)، حسین. (۱۳۹۴). تحلیل میزان توجه به مؤلفه‌های شهید و ایثارگران دفاع مقدس در محتوای کتب درسی دوره ابتدایی، **دو فصلنامه علمی-پژوهشی دانشگاه شاهد**. سال بیست و دوم، دوره جدید، شماره ۶، بهار و تابستان، صص ۲۳۴-۲۱۱.
- صباغیان، زهرا. (۱۳۸۴). معلم، دفاع مقدس و کتب درسی، **نشریه نگاه وزارت آموزش و پرورش**. شماره ۲۶۱.
- صمصام، حمید؛ و گلپور، ابراهیم. (۱۳۹۵). تحلیل سبک داستان‌های کوتاه و برجسته دفاع مقدس دهه هشتاد با بررسی ۳۱ داستان از شش مجموعه، **فصلنامه تخصصی سبک‌شناسی نظم و نثر فارسی (بهار ادب)**. سال نهم، شماره ۲، پیاپی ۳۲، تابستان، صص ۱۶۹-۱۴۹.
- ضیایی، حسام؛ و صفایی، علی. (۱۳۸۹). بررسی جامعه‌شناختی گفتمان‌های شعر جنگ تحمیلی، **نشریه ادبیات پایداری دانشگاه شهید باهنر کرمان**. سال اول، شماره دوم، بهار، صص ۱۸۹-۲۱۸.
- علیاری، شهلا؛ زارعیان، آرمین؛ حاتمی، زهرا؛ و علیاری شوره‌دلی، محبوبه. (۱۳۹۴). تبیین تجربه‌ها و خاطرات معنوی کارکنان بهداشت و درمان در دفاع مقدس به روش تحلیل محتوای کیفی تجمیعی، **مجله طب نظامی**. دوره هفدهم، شماره ۳، صص ۱۷۹-۱۷۱.
- فرخی، مهدی. (۱۳۹۱). **ادبیات دفاع مقدس الگوپرداز و الگوساز / نگاهی به نقش قلم در ادبیات دفاع مقدس و مقاومت**. روزنامه کیهان، شماره ۲۰۲۱۹، خرداد ماه، ص ۱.
- محمدیاران، محمدجواد. (۱۳۹۰). خاطرات دفاع مقدس؛ راهی به سوی پیوند نسل‌ها، **ماهنامه میلغان**. شماره ۱۴۳، مرداد و شهریور ماه، صص ۲۷۷-۲۶۹.
- محمودی، محمدعلی؛ محمدی، توران؛ و باوان پوری، مسعود. (۱۳۹۳). **ادبیات دفاع مقدس؛ سبک یا مکتب**. نخستین همایش ملی الکترونیکی رویکردهای کاربردی و پژوهشی در علوم انسانی و مدیریت، ص ۱.